

Роман Галюк

ПОЛІСТРУКТУРНОСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА

social life is complicated and, accordingly, the structure of modern public relations is undergoing a substantial transformation. This, in turn, leads to the production of different approaches to legal regulation. In the result of analysis of the linkages and interactions between the constituent elements of the legal system and the impact of environmental factors influencing its formation, the reproduction of systems of law with regard to its historical development patterns is exercised. Thus, the problem actualized of complex formations in the system of legislation that are formed separately from branches and institutions of legislation, directly corresponding to the relevant sectors and institutions of law.

Specifics of legal regulation of a set of social relations in different spheres, the reason for the formation of a branch of law, has several features that distinguish it from other branches of legislation: the subject and method of legal regulation, sources and etc. The appearance of new branches of legislation is connected with expansion of the subject of legal regulation. This expansion is caused by the appearance on the modern stage of development of a new relationship, which, because of their social significance, should be regulated by law.

Система права кожної держави має свої особливості, структуру, цілі та функції. Вона формується в певній історичній, географічній, економічній, політичній та соціальній ситуації. «Існуючий соціальний лад суспільства і держави визначає в кінцевому підсумку ту чи іншу систему права, його внутрішню побудову»¹.

Таким чином, у результаті аналізу взаємозв'язків і взаємодії між складовими елементами системи права, а також впливу факторів зовнішнього середовища, які впливають на її формування, здійснюється відтворення системи права з урахуванням її історичних закономірностей розвитку.

Як основні системні елементи права, у вітчизняній юридичній науці традиційно виділяють галузі права, підгалузі права, інститути права та норми права як первинний елемент системи.

У вітчизняній юридичній науці галузь права, точніше – галузь норм права, традиційно інтерпретується як найбільш велика, відособлена сукупність юридичних норм, що регулюють якісно однорідні групи суспільних відносин. Якісна однорідність тієї чи іншої сфери суспільних відносин викликає до життя відповідну систему правових норм. І навпаки, наявність або відсутність тієї чи іншої системи правових норм залежить відповідно від наявності або відсутності

¹ Марченко, М.Н. (1998). *Общая теория государства и прав: академический курс в 2 т. Т. 2*. Москва: Зерцало, 231.

певних сфер суспільних відносин, що потребують нормативного регулювання. Таким чином, галузь правових норм не створюється шляхом волевиявлення, а виникає внаслідок об'єктивних причин, вона зумовлена соціальними і практичними потребами. При цьому як складова частина нормативно-правової системи галузь норм права має загальні (загальноправові), особливі (субстанціональні) й одиничні (індивідуальні) ознаки, зумовлені особливостями предмета та методу правового регулювання.

Будь-яка система характеризується наявністю структурних елементів. Елемент системи – це мінімальний її компонент, що зберігає властиві цій системі ознаки, сукупність яких прямо або опосередковано складається в систему¹. Виходячи з такого розуміння галузі норм права, відповідно до якої даний феномен може бути визначений як «складова, організаційно-відокремлена і невід'ємна частина (гілка) загального правового масиву, що діє в державі, типовий елемент системи права, який виражає його сутність на відповідному етапі розвитку, володіє загальноправовими, субстанціональними й індивідуальними ознаками і призначений для методично відокремленого врегулювання певної сфери (блоку) суспільних відносин»².

У системі радянського, у тому числі українського, права традиційно заведено виділяти досить великий перелік галузей: державне (конституційне) право, цивільне право, адміністративне право, кримінальне право, цивільно-процесуальне право, кримінально-процесуальне право, земельне право, трудове право, сімейне право, фінансове право, кримінально-виконавче право тощо. Ці галузі на даний час «зазнають» уточнення, зміни предмета свого регулювання, меж із суміжними нормативними масивами. Багато в чому саме тому в юридичній літературі називається різна кількість галузей права.

Серед названих галузей українського права можна виділити основні галузі та похідні. С. С. Алексєєв пропонує розрізняти три групи галузей права³:

– профілюючі (або фундаментальні) галузі, до яких належать державне, адміністративне, цивільне, кримінальне право, процесуальні галузі;

– інші основні галузі – трудове, земельне, сімейне, фінансове право, право соціального забезпечення;

¹ Кузьмин, А.В. (2008). *Юридическая деятельность*. Санкт-Петербург, 143.

² Курдюк, Г.П., Будько, Л.В. (2004). *Отрасль права: эволюционирование и перспективы*. Краснодар, 63.

³ Алексєєв, С.С. (1981). *Общая теория права*. Москва, 247-259.

– вторинні, іменовані комплексними галузями права, – морське, банківське, господарське, страхове, природоохоронне право.

До основних належать ті галузі, предмет регулювання яких чітко визначений і відмежовується за істотними ознаками від інших сфер життєдіяльності суспільства. Основними галузями є конституційне право, цивільне право, кримінальне право та адміністративне право. До похідних належать ті галузі, предмет регулювання яких «виокремлюється» з предмета регулювання основної галузі та поза цією сферою суспільних відносин існувати не може. Похідними від цивільного права, таким чином, є сімейне право, трудове право, цивільно-процесуальне; похідними від кримінального права є кримінально-процесуальне, кримінально-виконавче право та ін.

Галузі норм права взаємопов'язані та мають органічну єдність, але при цьому вони не рівнозначні за своїм значенням, нормативним обсягом, роллю в процесі впливу на суспільні відносини. Це пояснюється тим, що різні сфери належних нормативному впливу відносин не однакові за обсягом і складом. Тому в рамках найбільш великих галузей виділяють нормативно-правові підгалузі – відокремлені в рамках галузі норм права системи юридичних норм, що регулюють великий, відносно самостійний блок суспільних відносин, які об'єднуються за ознакою видової подібності.

Наявність вертикальних зв'язків, залежності кримінально-процесуального права та кримінально-виконавчого права від кримінального права обґрунтовані в працях Ю. Оборотова, А. Козловського, В. Дудченко, Н. Крестовської, А. Крижановського, Р. Кабальського, Н. Пікурова, А. Наумова, В. Мальцева та ін. Так, у цивільному праві як підгалузі виступають авторське, житлове, спадкове право; у конституційному праві – виборче право, конституційно-процесуальне право. За певних обставин підгалузь може бути перетворена на самостійну галузь права.

Найважливішим елементом нормативно-правової системи виступає інститут права, тобто порівняно невелика, стійка група правових норм, що регулюють певний різновид суспільних відносин у рамках галузі норм права (галузеві правові інститути) або кількох правових галузей (міжгалузеві правові інститути). При цьому якщо юридична норма виступає як вихідний елемент, «жива» клітинка правової матерії, то правовий інститут є первинною правовою спільністю¹. Ці правові спільності покликані регламентувати окремі сфері, сторони соціальної життєдіяльності та є складовою частиною, специфічним

¹ Алексеев, С.С. (1975). *Структура советского права*. Москва: Юрид. лит., 119.

нормативним блоком, сформованим у рамках галузі або декількох галузей норм права. Інститути права мають відносну автономію, оскільки стосуються певною мірою самостійних питань. Крім того, вони мають такі властивості, як відносна самостійність, специфічність способу правового регулювання, наявність або принципова можливість формування загальних понять у рамках видових явищ. Таким чином, правовий інститут – це окремий комплекс правових норм, що регулює за допомогою специфічних прийомів і способів однорідний вид чи сторону суспільних відносин¹.

На відміну від галузей і підгалузей права, що характеризуються певним ступенем самостійності, норми, що включаються в правові інститути, не справляють самостійного регулятивно-охоронного впливу на суспільні відносини. Однак це жодним чином не зменшує їх правової значущості; вони є необхідною ланкою галузі права. Якщо правова норма – «вихідний елемент, жива клітинка» правової матерії, то правовий інститут – первинна правова спільність.

Слід зазначити, що правовий інститут не будь-яке довільне поєднання правових норм, а впорядкована сукупність норм, пов'язаних між собою за юридичним змістом і безпосереднім ставленням до регульованих ними суспільних відносин.

Інститути поділяються на галузеві та міжгалузеві. У рамках галузевого інституту об'єднуються норми, що мають юридичне значення від імені однієї галузі (інститут співучасті у злочині, інститут екологічних злочинів у кримінальному праві; інститут дарування в цивільному праві; інститут оскарження й опротестування судових вироків, визначень і постанов, що не набрали чинності в кримінально-процесуальному праві). Міжгалузевий інститут охоплює правові норми, що використовуються в різних галузях права (інститут власності, інститут громадянства, інститут подання цивільного позову).

Деякі правові інститути складаються із субінститутів, тобто є складними. Субінститути – це групи норм права в рамках одного правового інституту, що виражають певні особливості правового регулювання окремих видів суспільних відносин (наприклад, субінститутами є: роздрібна купівля-продаж в інституті купівлі-продажу в цивільному праві; призначення покарання неповнолітнім в інституті призначення покарань у кримінальному праві; охорона праці жінок в інституті охорони праці в трудовому праві).

¹ Киримова, Е.А. (2000). *Правовой институт: понятие и виды*. Саратов, 15.

Всі галузі права є структурними елементами системи права, хоч і нерівнозначними за своїм значенням. Утворення нових галузей є закономірним наслідком об'єктивних змін, що відбуваються в соціально-політичній системі. Ускладнення суспільних відносин зумовлює необхідність виникнення нових соціально-правових регуляторів. При цьому відбувається поступове накопичення однотипного нормативного матеріалу, що потребує уніфікації та відокремлення. Одним із видів такої уніфікації і є процес утворення нових галузей права.

Історично перший тип системи права заснований на класифікації норм за суб'єктами правовідносин, тобто за станами, релігійними громадами тощо. У середньовічній Європі в кожній із «суб'єктивних галузей» (дворянське право, міське право, селянське право, право окремих релігійних громад тощо) були свої підгалузі й інститути приватноправового та публічно-правового характеру, а також «об'єктивного» характеру (земельно-правові, господарсько-правові та ін.)¹. З перемогою ліберальних і демократичних революцій формується формально-юридичний критерій поділу права на приватне (з підгалуззями: торговельне, сімейне, трудове тощо) і публічне (з підгалуззями: державне, адміністративне, судове та ін.).

Слід констатувати, що в даний час відбувається процес формування системи права (насамперед, у державах романо-германської правової сім'ї) за об'єктами відповідних правовідносин. При цьому норми приватного та публічного права, пов'язані з тим чи іншим об'єктом, узгоджуються, переплітаються і включаються до складу «об'єктивних» галузей та інститутів права².

У системі українського права традиційно до основних галузей права належать конституційне (державне), цивільне, адміністративне, кримінальне. Разом із тим досить часто як самостійні галузі розглядаються податкове право, митне право, банківське право тощо.

Слід зазначити, що з питань поняття галузі права, поділу права на галузі, підстав такого поділу та розмежування відповідних галузей повної єдності думок не досягнуто. У літературі навіть висловлювалася думка, що галузей як таких у праві немає і від розгляду, а також спроб вирішення системи права та галузі права слід відмовитися на користь проблем системи законодавства і галузі законодавства³.

¹ Берман, Г.Дж. (1998). *Западна традиція права: епоха формування*. Москва, 5.

² Кикоть, В.А. (2002). О системе права. *Труды Московской государственной юридической академии*. Москва, 43-47.

³ Лившиц, Р.З. (1982). Система права и перспективы ее развития. *Советское государство и право*, 6, 96-97.

Необхідно відзначити, що останнім часом досить часто одне й те саме явище дослідники вважають належним як до галузей права, так і до галузей законодавства – комплексних чи навіть основних.

При цьому необхідно погодитися з думкою Н. О. Гущиної, що дослідники і практики, які звертаються до системи права, часто називають галуззю права те, що насправді є галуззю законодавства, і навпаки. Так, серед учених-правознавців, як і раніше, відсутній консенсус з приводу можливості визнання деяких «комплексних» галузей права. Противники такого визнання, на думку дослідниці, вважають, що комплексним може бути тільки законодавство, призначене регулювати певні сфери суспільних відносин. А його окремі норми можуть одночасно використовуватися різними галузями права¹. Зростання значення правового регулювання тягне за собою утворення комплексних структурних об'єднань юридичних норм. Це обумовлено комплексним характером предмета і методу правового регулювання, суб'єктів та об'єктів правових відносин. Виникнення комплексних утворень залежить і від ступеня розвиненості правової системи, від взаємодії її з іншими нормативно-регулятивними системами суспільства. Комплексний правовий вплив дозволяє більш ефективно і цілеспрямовано вирішувати економічні та соціальні питання². Очевидно, що соціальне життя ускладнюється і, відповідно, сучасна структура суспільних відносин також зазнає змістовної трансформації. Це, у свою чергу, обумовлює вироблення іншого підходу до їх правового регулювання. Таким чином, актуалізується проблема комплексних утворень у системі законодавства, що складаються окремо від галузей та інститутів законодавства, прямо кореспондуючих відповідним галузям та інститутам права (якими є, наприклад, конституційне, кримінальне, цивільне, адміністративне законодавство).

Галузева правова специфіка нормативно-правового регулювання сукупності суспільних відносин – привід до формування галузі законодавства, що характеризується низкою особливостей, які відрізняють її від інших галузей законодавства: предмет і метод правового регулювання, джерела та ін.

Поява нових галузей законодавства пов'язана насамперед із розширенням кола предмета правового регулювання. Таке розширення обумовлено виникненням на сучасному етапі розвитку суспільства

¹ Гущина, Н.А. (2003). Система права и система законодательства: соотношение и некоторые перспективы развития. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*, 5, 203.

² Алексеев, С.С. (1981). *Общая теория права*. Москва, 359.

нових відносин, які внаслідок своєї соціальної значимості повинні бути врегульовані правом. Наявність публічного інтересу й обумовлює появу нормативних актів, що регулюють такі відносини¹.

Отже, основним критерієм відокремлення таких нормативних утворень, як галузі норм права, підгалузі та правові інститути, є специфіка предмета та методу правового регулювання. Разом із тим, розглядаючи право як особливу систему нормативного регулювання, регулювання поведінки в суспільстві здійснюється на трьох рівнях, які можуть бути визначені відповідно до загальнофілософського критерію «загальне – особливе – одиничне». Відповідно до цих рівнів слід проводити і градацію правових норм, які є правовою системою для загальних вихідних норм (цілі, принципи, дефініції), норм-правил, локальних норм.

На першому, вищому з позначених, рівні правові норми носять вихідний характер і є забезпеченою можливістю державного примусу формою закріплення найбільш соціально значимих принципів, основоположних засад, які лежать в основі всієї системи правового регулювання. Ці норми офіційно закріплюють будь-які положення матеріального чи процесуального характеру шляхом його словесного позначення чи вказівки на один або кілька суттєвих ознак або шляхом повного визначення (дефініції). За допомогою розглянутих норм визначаються цілі, завдання, принципи правового регулювання; закріплюються правові категорії та поняття. Регулюючий вплив вихідних норм дуже великий і відносно самостійний. Вихідні правові норми отримують логічний розвиток і конкретизацію в інших нормах, правилах поведінки, що не виключає їх прямої дії. На них можна посилатися при вирішенні конкретної юридичної справи, якщо необхідно обґрунтувати правозастосовний акт тим чи іншим принципом права, чи підтвердити непорушність будь-якого законодавчого положення, або підсилити авторитетність прийнятого рішення.

На норми-правила припадає більша частина правових норм. Вони відзначаються представницько-зобов'язуючим характером, установлюють масштаб можливої (належної) поведінки учасників суспільних відносин, їхні взаємні суб'єктивні права й обов'язки. Ці норми виступають як правила безпосереднього, прямого регулювання поведінки людей, їх суспільних відносин, у них отримують логічний розвиток і деталізацію вихідні правові норми.

¹ Лукашук, И.И. (2000). *Глобализация, государство, право, XXI век*. Москва: Спарк, 261.

Локальні норми містять правила поведінки, що діють у межах відокремленого територіального утворення. У межах відповідних соціальних систем локальні норми покликані стимулювати й упорядковувати діяльність суб'єктів соціальної взаємодії в рамках відповідної системи, забезпечувати поєднання загальнодержавних, групових та індивідуальних інтересів. Відповідно до цього локальні норми не мають рівня спільності, властивого вихідним нормам або нормам-правилам і відрізняються більш конкретним змістом.

Література:

1. Алексеев, С.С. (1975). *Структура советского права*. Москва: Юрид. лит., 119.
2. Алексеев, С.С. (1981). *Общая теория права*. Москва, 247-259.
3. Берман, Г.Дж. (1998). *Западная традиция права: эпоха формирования*. Москва, 35.
4. Гущина, Н.А. (2003). Система права и система законодательства: соотношение и некоторые перспективы развития. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*, 5, 203.
5. Кикоть, В.А. (2002). О системе права. *Труды Московской государственной юридической академии*. Москва, 43-47.
6. Киримова, Е.А. (2000). *Правовой институт: понятие и виды*. Саратов, 15.
7. Кузьмин, А.В. *Юридическая деятельность*. Санкт-Петербург, 143.
8. Курдюк, Г.П., Будько, Л.В. (2004). *Отрасль права: эволюционирование и перспективы*. Краснодар, 63.
9. Лившиц, Р.З. (1982). Система права и перспективы ее развития. *Советское государство и право*, 6, 96-97.
10. Лукашук, И.И. (2000). *Глобализация, государство, право, XXI век*. Москва: Спарк.
11. Марченко, М.Н. (1998). *Общая теория государства и прав: академический курс в 2 т. Т. 2*. Москва: Зерцало, 231.